

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СОМАТИКАЛЫҚ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ КОДЫНЫҢ
ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА БИЛДИРИЛИҰ**

Шынназарова Саодат Жубатқановна – филология ғилимлериниң кандидаты, доцент

saodatsynnazarova@gmail.com

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**ВЫРАЖЕНИЕ СОМАТИЧЕСКОГО ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО КОДА
В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Шынназарова Саодат Жубатқановна – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

**EXPRESSION OF THE SOMATIC LINGUOCULTURAL CODE
IN PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE**

Shynnazarova Saodat Jubatqanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: код, ментал, лингвомаданиятшунослик, ранг-тус коди, коммуникатив, стереотип, эталон, лакуна, вербал.

Резюме. Мақолада лингвомаданиятшуносликда код тушунчаси, ўнинг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва турлари ҳақида сўз юритилган. Асосан, қорақалпоқ тилида миллий-маданий жиҳатларини асослаб беришда коднинг хизмати, соматик лингвомаданий коди ҳақида илмий фикр ва мулоҳозалари айтилган. Қорақалпоқ тили лексиконида соматик коднинг бир қатор лексемаларда таянч компонент бўлган лисоний бирлик эканлиги мисоллар орқали далилланган.

Ключевые слова: код, менталитет, лингвокультурология, цветовой код, коммуникативный, стереотип, эталон, лакуна, вербальный.

Резюме. В данной статье рассматривается понятие кода в лингвокультурологии, его сущность, специфические особенности и виды. В частности, обосновывается роль кода в раскрытии национально-культурных особенностей каракалпакского языка, высказываются научные взгляды и рассуждения о соматическом лингвокультурном коде. На основе примеров доказывается, что в лексиконе каракалпакского языка соматический код выступает в качестве опорного компонента ряда лексем и языковых единиц.

Key words: code, mentality, linguoculturology, color code, communicative, stereotype, standard, lacuna, verbal.

Summary. This article discusses the concept of code in linguoculturology, its essence, specific features, and types. In particular, it substantiates the role of code in explaining the national and cultural characteristics of the Karakalpak language and presents scholarly views and reflections on the somatic linguocultural code. Through illustrative examples, it is demonstrated that in the lexicon of the Karakalpak language, the somatic code functions as a core component of a number of lexemes and linguistic units.

Кирисиў. Ҳәр бир миллий тилдиң өзине тән айрықшалықлары бар. Бир тилден екинши тилди парықлап көрсететуғын көплек белгилерин санап өтиўге болады. Тилдиң көриниси әлбетте, халықтың миллий сана-сезими, түсиниклери, менталлық қәсийетлери менен тиккелей байланысly. Әсиресе, қандай да халықтың ҳайўанатлар дүньясы, кийим-кеншек, тағамға қатнасы, өсимликлер әлеми, заман ҳәм мекан уғымларына қарай қатнаслары менен бирге, адам денесине қарай қарым-қатнасы, оны санасында кубылдырыўы коммуникативлик қатнастан эмоциональ-экспрессивликке қарай бағыт алыўында, соматика түсинигин ҳәр қыйлы қабыллап ҳәм ҳәр қыйлы коммуникативлик хызметке ендире алыўында қайсы халықта болмасын өзине тән қараслары сөйлеўде, пикирлеўде жүзеге шығады. Бунда код үлкен илимий әҳмийетке ийе. Код дегенде, туўра мәниде қандай да жасырын санлар менен белгиленип, коды терилмесе ашылмайтуғын қулыпты, яки белгили материаллықты аңлаўда оның коды (шәртли белгилери) нәтийжесинде түсинилиўи, ашылыўы нәзерде тутылады. Ал, илимде, лингвистика илиминде код дегенимиз не? – деген сораў туўылады.

Әдебиятлар анализи. Қарақалпақ миллий тили – бул қарақалпақ халқы ушын, усы тилде пикир алысыўшылар ушын, усы тилден пайдаланыўшылар

ушын код болып есапланады. Код түсиниги ҳаққында сөзликлерде: «код- француз тилинде – code, латыншада – codex, яғный нызамлар топламы деген мәнисти аңлатса, буннан басқа да, бириншиден, хабарды сақлаў, узатыў ҳәм олардың комбинацияларының системасы, екиншиден, қарым-қатнас қуралы ўазыйпасын орынлайтуғын ҳәр қандай тил ҳәм оның ҳәр түрли көринислери» [1:42].

Инсан баласы, демек, кодлар арасында жасайды, өмир сүреди, кодлардан пикирлесийде пайдаланады. Итибар бергенимизде, кодлар системасында белгили бир тилди ишки мәнис-мазмуны, формасын тыянақлы түсиниў ушын кодлар белгили әмелий әҳмийетке де ийе, дерек ўазыйпасын атқарады деп исенимли айта аламыз. Атап айтқанда, бизди қоршаған семиотикалық әлемде санлар, түрли белгилер, затлар, солар менен бирге соматизмлер де әлемди концептуаллық түсиниўге негиз болады. Әдетте, лингвомәдений жақтан қарағанымызда кодлар: – фитоморф лингвомәдений код; антропоморф лингвомәдений код; – космослық лингвомәдений код; – кийим-кеншек лингвомәдений коды; – зооморф лингвомәдений код; – рең коды; – соматикалық код ҳәм басқа да усы сыяқлы кодлардың бар екенлиги мәлим. Сондай-ақ, бул кодлар бир-бири менен тығыз байланысly. Мысалы, бир ғана кийим-кеншек лингвомәдений кодын алып қарағанымызда,

қандай да билим, мәдени хабардың, мағлыұматтың вербал усылда (тиллик) кодластырылыуында миллий-мәдени тәрептен кийим-кеншекке тийисли түсиниклерди аңлататуғын сөз яки сөзлер, сөз дизбеги таяныш компонент болған тиллик (сөйлеудеги) бирлик. Демек, таяныш компонентте кийим-кеншек атамасы қатнасады хәм қандай да аұыспалы мәниске ийе болады. Бул ҳаққында Д.Худойбергенова кийим-кеншек лингвомәдений коды ҳаққында: «көк көйлекке ғоза жайдым-(аспан, жулдызлар,) бир жағадан бас шығарыу, тонын терис кийиу, еки аяғын бир етикке тығыу» [1:42] тағы басқа сыяқлы мысалларды атап өтеди.

Нәтийжелер. Демек, бул тәрепинен қарағанымызда, хәр қандай тилде дене мүшесин аңлататуғын лингвомәдений код та бар болып, хәр бир халықтың өз ойлау менталлығы, әлемди, дүньяны адам баласы өз денеси арқалы қабыл қылыу менен де байланысly. Бунда қандай да мәдени мағлыұматтың сөз арқалы (вербал усылда) кодластырыуда миллий-мәдений жақтан дене мүшесин аңлататуғын сөз, сөз дизбеги, сөз бирикпелери улыұма таяныш компонент болып келген лингвомәдений код. Мысалы, *көзине шөп тиреу* (фразема)– уйықламау деген мәнисти аңлатады. 3.Мукимова мәдений кодлар ҳаққында пикир жүргизгенде: «мәдениат кодын белгили миллеттиң дүньяқарасының аңлатылыуы, образлы пикирлеуи, толық, ықшам жуұмағы сыпатында тәриплеу мүмкин. Қысқа етип айтқанда, мәдениат коды анау я мынау миллетке тийисли ашқыш гилти (тиллик ашқыш, тиллик гилт)», - деп атайды [2:184].

Қарақалпақ тилинде де усы сыяқлы рең коды көп ғана түсиниклер, атамалар курамында келип, хәр қыйлы мәнисти аңлатып келеди. 1. Антропонимлер курамында: *Қаракөз, Қарақас, Қарашаш* хәм т.б; 2. Этнонимлер курамында (қарақалпақ руу атамаларында): *қызылаяқ, кеңтанау, тоңмойын, қарамойын, қарасыйрақ* хәм т.б; 3. Зоонимлер курамында: *қарақулақ, қара баслы шымыш, узын тұмсық* т.б; 4. Өсимликлер курамында: *ақбас, балық көз (жүуериниң дәнлеу ұақты), атқулақ* т.б; 5. Этнографизмлер курамында : *қол жеу* – кудалар бир-бирин куда етип күткенинде мал сойып, оның алдыңғы аяғын куда тәреп дастурқанына салып жибереди, ал кудалары үйине келген соң тек қоңсы хам жақын ағайын хаяллар шақырылып, оларға усы мал ағзасы писирилип, жегизиледи. Бул *қол жеу* деп аталады хәм көбинесе хаял-қызлар қатнасады. *Бас жазыу* – жақын жора-жолдаслардың кишигирим отырыспағы; *қол услатар, шаш сыйпатар* (кәде-кәумет түрлери); 6. Аұырыу атамалары: *соқыр ишек* (аппендицит), *тауық көз* (көз аұырыуы), *көз жара* (*жара түри*) т.б; 7. Гидронимлер курамында: *Есберген шығанақ, Киндикөзек, Түйемойын, Асан қолтық* т.б; 8. Топонимлер курамында: *Жамбасқала, Ақтөбе* (*жер аты*), *Аишыбас* (*жер аты*), *Белтау, Бақайқум* (*қум аты*), *Шалабас* (*жер аты*), *Узынбас* (*жер аты*) т.б; 9. Тәбият кубылысы: *кемпиқурсақ, айқулақ* т.б.

Бундай мысалларды көплек келтириуге болады. Сондай-ақ, *рең коды* хәм *соматикалық мәдени кодтың* (рең+соматизм) түринде қабатласып келип белгили түсиниклердиң атамасын пайда етиуи ямаса тураклы бирликлердиң курамында келип,

семантикалық жақтан кең түсиникти пайда етиуин де ушыратамыз. Мысалы, адамның қәсийети, минез-қулқы т.б аңлататуғын бирликлер курамында: *қара табан, ақ кеуил, ақ маңлай, ақ көз, қара маңлай, қара бет, иши қара, жүреги қара* т.б. *Ақ жүзли*, абырайлы –мәртебеге ерисиу, *қара көзлер*– улыұма көпшилик адам мәниси хәм жас бала мәнисинде, *қарақулақ* – номинатив мәниси жағынан хайуан түриниң атамасын билдириуи менен бирге, арготизм түринде де қолланылып, *қарақулақ* дегенде биреудиң гәпин, жобасын екнши адамға жеткерип келетуғын, мыш-мыш әңгимени, өсек сөзди жақсы көретуғын адам мәниси түсиниледи. *Ақпақулақ* – айтқан нәрсени умытып кете беретуғын адам, *маңлайы қара* – талабы келиспеген, әуметсиз адам, *иши қара* – зықна, сараң, шығымсыз адам, ямаса жаман нийеттеги адамға байланысly да қолланылады. *Көкиреги қара* – нийети дүзиу емес, жауыз, жаман нийетли адам, *көзи қызыл бәле* – жаман иплас адам, *қызыл тил*- шешен, сөзге шебер, *қара жүрек* – жаман нийетли адам, басқаларға жаманлық ойлайтуғын адам мәнисинде, *сары қарын* – орта жастағы хаял адам мәнисин аңлатып, гендерлектлик қәсийетке ийе. *Қарақан* болыу, ямаса *аұзынан қара қан келиу, ишкен-жегенин қарақан етиу* – қыйыншылыққа дус келиу, *қызыл кегирдек болыу* – төбелесиу, жәнжеллесиу мәнилерин билдиреди. Бир қатар соматикалық кодлы бирликлер хәрекет мәнисиндеги сөзлер менен келип те белгили түсиниклердин атларын билдиреди (соматизм+хәрекет). Мысалы, *тери+искен*, яғный көз аұырыуы атамасы, *тууыс+қан*, бир тууыстан болған, қаны бир адам, *хана+лас*, бир жатырда, бир ханада жайласып тууылған деген мәнисти де аңлатады. Соның менен бирге, металл коды хәм соматикалық код (металл атамасы+соматикалық код) биригип келип те бир қатар түсиниклерди аңлатады. *Алтын+қол*, сақый яки мийнеткеш адам мәнисин қол соматизмлик бирлиги арқалы хәм ең хасыл металл аты менен бирге атау, *жез+өкие* (арготизм), жез металы да сыртқы көриниси бойынша жылтырақлық қәсийети болса, жолы дүзиу болмаған, әдеп-икрамлылыққа ийе емес, көзге усындай тәреплери, кийимлери, минез-қулқы нормасы менен басқалардан ажыралып, яғный жез металы сыяқлы өзгеше көринип турууына уқаслығы тәрепинен, көбинесе, хаял адамға қатнаслы гендерлик фразеологизм болып саналады. *Темир+қол*, қатаң тәртипти қәлейтуғын, қатал адам.

Додалау. Хәрбир тилдиң өзине тән болған миллий қәсийети оның сөзлик курамынан, әсиресе, фразеологиясынан анық көринеди. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық материалларына көз жиберип қарасақ, олардың семантикалық хәм дүзилиси жағынан түрлери оғада көп. Фразеологизмлер өзиниң сыртқы көриниси бойынша мәниси жағынан, қолланылыуы жағынан айрықшалықларға ийе. Әсиресе, фразеологиялық сөз дизбеклери басқа тураклы бирликлерден эмоционаллық-экспрессивлик бояуының күшилиги менен айрықшаланып турады.

Соматикалық фразеологизмлердиң тилде пайда болыуында гейпара жағдайлар дыққатқа ылайық. Белгили қазақ илимпазы академик С.Кеңесбаев фразеологиялық сөз дизбеклериниң компонентлери объектив турмыстың хәр қандай кубылыслары менен тиккелей байланысly түрде дәретилетуғынлығын,

фразеологиялық сөз дизбеклери қурамына дус келген сөзлер алына бермейтуғынлығы, адамның дене мүшелерине, хайуанларға т.б. атамалар дөгерегінде дөреген тураклы сөз дизбеклери әдеуір муғдарда ушырасатуғынлығын көрсетеди [3:240-250]. Бул кубылыс қарақалпақ тилине де тән екенлигин көремиз. Қарақалпақ тилинде де фразеологизмлердің көпшилиги адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын затлар менен кубылыслар дөгерегинде пайда болған. Усы ең жақын затлар хам кубылысларды аңлататуғын лексемалар фразеологизмнің пайда болуына тийкар болады.

Дүньядағы көпшилик тиллердің фразеологизмлеринің тийкарғы бөлегин соматикалық фразеологизмлер курайды. Соматикалық фразеологизмлер қурамында соматизмлер, яғный дене ағзалары (мүшелерин) билдиретуғын сөзлер де қатнасады. Бундай фразеологизмлер хәр бир тилдің фразеологиясында ең ески фразеологиялық катламлар болып есапланады [4:7].

Улыўма тил билиминде соматикалық фразеологизмлер бойынша бир қанша изертлеу жұмыслары алып барылды. Соматикалық мәдений кодқа ийе фразеологизмлерди ең дәслепки изертлеушілердің бири эстон илимпазы Ф.Вакк болып есапланады. Ол соматикалық код қатнаскан фразеологизмлерди үш топарға бөлип қарастырады: тек адамларды сыпатлайтуғын, адамларды хам хайуанларды сыпатлайтуғын, тек хайуанларды сыпатлайтуғын фразеологизмлер [5]. Ал, өзбек тил билиминде соматикалық фразеологизмлер А.Исаевтың «Өзбек тилинің соматикалық фразеологизмлері» деген темадағы кандидатлық диссертациясында изертленген.

Бул жұмыста ҳазирги өзбек әдебий тилиндеги *бас* хам *көз* соматикалық кодлары менен жасалған фразеологизмлерге кең тоқталып, оларды татарша, түркменше, азербайжанша вариантлары менен салыстырып үйрениледі. Автор соматикалық фразеологизмлердің шеғарасын шеклеп, оған хайуанлардың мүшелерин билдиретуғын сөзлерди киргизиўге қарсы болады. Соның менен бирге, *жан*, *кеўил* сөзлерин соматикалық лексикаға киргизиўге тийкар жоқ, – деп көрсетеди [6:8].

Жуўмақ. Бизиң пикиримизше, соматикалық фразеологизмлер қатарына хайуанатлардың мүшелерин билдиретуғын сөзлерден кураған фразеологизмлерди де киргизсек мақул болады. Себеби, олар да адамлардың келбетин, сыпатын, қасийетлерин, минез-кулкын, ҳарекетлерин көрсетиў ушын қолланылады.

Жуўмақлап айтқанда, бириншиден, соматикалық лингвомәдений коды өз қурамына қарақалпақ халқының миллий-мәдений қарасларын, дүньятанымын қамтыўы менен бирге, қарақалпақ тилинің лексикалық қурамының жән-жақлама байыўында да тийкарғы дерек ўазыйпасын атқарады; екиншиден, соматикалық код– миллий стееоретиплер, этикетлик бирликлер қурамында келиўи менен бирге, сол халық мәдениатының басқа халық мәдениаты, тилинен өзгешеленип туратуғынлығын көрсетеди; үшіншиден, миллий лакуналардың да соматикаға қатнаслы тәреплериниң бар екенлигин көрсетеди. Солай екен, соматикалық код арқалы конкрет затлық ұғымдағы бирликлерди туўрыдан -туўры атаў менен бирге, адамның абстрактлық ұғымы, логикалық түсиниклерин де хәр түрли концептлер арқалы сәўлендиреди.

Әдебиатлар

1. Xudaybergenova D. Antropocentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: «Tubo nashr» 2022.
2. Муқимова З. Маданият кодлари хусусида. Антропоцентрик тилшунослик: тушунча ва терминлар. –Тошкент: «Тубо нашр» 2022,
3. Кеңесбаев С. Қазақ тил билими туралы зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1987.
4. Усманова Ш.Р. Узбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филол. фан. номз. дис. автореф. – Тошкент: 1998.
5. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке. Автореф ... кан. фил. наук. – Таллин: 1964.
6. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. Автореф ... кан. фил. наук. – Ташкент: 1976.